

Borys Cymbrowski: Centrum, peryferie i zależność ścieżkowa. Interpretacja teorii Immanuela Wallersteina w kategoriach path dependence

Abstrakt

Artykuł przedstawia zastosowanie koncepcji zależności ścieżkowej (path dependence) do analizy wybranych trajektorii rozwojowych krajów (gospodarek), które zostały omówione przez Immanuela Wallersteina w pracach na temat nowoczesnego systemu-świata. W tekście zaprezentowano podstawowe założenia zależności ścieżkowej jako zjawiska oraz jako koncepcji pozwalającej na interpretację związków przyczynowo-skutkowych w rozwoju technologii oraz w bardziej złożonych opisach rozwoju społeczno-historycznego. Następnie szczegółowej analizie poddano trzy wybrane przypadki trajektorii gospodarek w okresie powstawania nowoczesnego systemu-świata: Polski, Wenecji i Anglii.

Słowa kluczowe: zależność ścieżkowa, przyczynowość, socjologia historyczna, nowoczesny system-świat, Wallerstein, Polska, Wenecja, Anglia.

Abstract

Core, periphery, and path dependence: An interpretation of Immanuel Wallerstein's theory in terms of path dependence.

The article presents an application of the concept of path dependence to the analysis of development trajectories of chosen countries (economies) that were discussed by Immanuel Wallerstein in his works on the modern world-system. In the text basic assumptions concerning path dependence as a theoretical concept are presented as well as its usefulness in analysing causal relationships in technological development and then in more complex descriptions of socio-historical development. Then, three chosen cases are discussed in detail: Poland, Venice and England in the period of the rising of the modern world-system.

Key words: path dependence, causality, historical sociology, modern world-system, Wallerstein, Poland, Venice, England.

I Koncepcja zależności ścieżkowej

W latach dziewięćdziesiątych w naukach społecznych głośno dyskutowano koncepcję „zależności ścieżkowej” (*path dependence*), która dość jednoznacznie odpowiada na pytania dotyczące przyczynowości zjawisk, układając je w łańcuchy przyczynowo-skutkowe. Koncepcja ta w czystej postaci zyskała popularność w ekonomii historycznej, geografii społeczno-ekonomicznej i naukach politycznych, natomiast znacznie mniej uwagi poświęcali (i poświęcają) jej socjologowie i historycy. Brak zainteresowania historyków można tłumaczyć ich koncentracją na

empirii i tylko bardzo oszczędnym włączaniem elementów teorii do analiz opartych bezpośrednio na materiale empirycznym. Jeśli chodzi o socjologów, ich wstrzeźliwość najprawdopodobniej jest rezultatem silnej pozycji teorii modernizacji w wyjaśnianiu zjawisk rozwoju, która oferowała w gruncie rzeczy dość uproszczony sposób widzenia tych zjawisk.

Inną istotną cechą koncepcji zależności ścieżkowej jest związek z teoriami systemów. W tym miejscu ujawnia się prawdziwa natura tej koncepcji: jej pochodzenie z nauk przyrodniczych. Jest ona próbą przedstawienia pewnych właściwości procesów wewnątrzsystemowych i jako taka stanowi przykład zastosowania koncepcji pochodzących z nauk przyrodniczych w analizach zjawisk zachodzących w świecie społecznym. Znajduje ona przynajmniej częściowe zastosowanie w tych dyscyplinach, które próbują zmierzyć się z problemami społecznymi aplikując założenia teorii złożoności. Szczególnie płodne są ujęcia, koncentrujące się na analizach procesów globalnych czy też w ogóle procesów globalizacji (Urry, 2004; Walby, 2004). W wielu miejscach zależność ścieżkowa zawarta jest *implicite*, bez przywoływania tego określenia. Charakteryzuje się wówczas szczególną logiką wywodu oraz przedstawiania omawianych zagadnień silnie akcentując związki przyczynowe. Natomiast zastosowanie *explicite* znajduje ona w głównie w opracowaniach nurtu instytucjonalnego w ekonomii, częściowo także w socjologii, które dotyczą przemian technologicznych. Ten obszar badań jest także polem doświadczalnym dla tych koncepcji: tu ścierają się teoretyczne konceptualizacje z empiryczną ewidencją, często przy wsparciu aplikacji opartych na abstrakcyjnych formułach stochastycznych, zapożyczonych z dociekań cybernetycznych (Arthur, Ermol'ev, Kaniovskii, 1987). Nawiązująca do takich źródeł: cybernetycznych i stochastycznych, koncepcja zależności ścieżkowej posłużyła do wyjaśnienia zjawisk *de facto* kulturowych, które obecne są w sferze dyfuzji technologii. Sztandarowym przykładem zastosowania tej koncepcji było wyjaśnienie, dlaczego w analogowej technice audiowizualnej (kasety wideo) przyjął się standard VHS zamiast bardziej wydajnego i rokującego lepszą przyszłość BETA, czy przyjęciu się standardu klawiatury dla maszyn do pisania o wzorcu QWERTY (David, 1985). W oparciu o te konceptualizacje zależność ścieżkowa była również stosowana przez badaczy-neoinstytucjonalistów do analizy przemian i ciągłości wzorców zachowań instytucjonalnych w środkowoeuropejskich krajach, które przechodziły transformację ustroju i gospodarki w latach dziewięćdziesiątych (Stark, 1996; Grabher, Stark, 1997; Göhler, Kühn, 1999). Innymi obszarami, gdzie *path dependence* cieszy się popularnością badaczy jest geografia społeczno-gospodarcza (Storper, 1997; Domański, 2008; Gwosdz, 2004).

Zależność ścieżkowa w socjologii historycznej

Stosunkowo niezbyt popularna jest koncepcja zależności ścieżkowej w analizach o charakterze makrospołecznym. A właśnie ten zakres analiz często interesuje się zjawiskami makrokauzalności. Mimo braku bezpośrednich odniesień, wiele opracowań z tego zakresu korzysta z zależności ścieżkowej *implicite*. Wiele takich koncepcji przedstawił James Mahoney w artykule *Path Dependence in Historical Sociology* (Mahoney, 2000), gdzie zestawionych zostało kilka mniej lub bardziej znanych opracowań z zakresu socjologii historycznej, wśród nich również teoria systemów-światów Immanuela Wallersteina. Analiza procesów przyczynowych w ujęciu zależności od ścieżki jest być może łatwiejsza w sytuacji, kiedy możliwe jest względne wyizolowanie przypadków poddawanych analizie. Jednak w badaniach socjologicznych, bardzo rzadko można wyizolować interesujące zdarzenia z kontekstu. Z pewnością nie jest to możliwe w sytuacji badań w skali makro, o badaniach problemów globalnych nie wspominając. Powstaje wówczas problem selekcji faktów, które składają się na analizowaną ścieżkę, oraz tych, które do ścieżki już nie należą, lecz stanowią istotny dla niej kontekst. W przypadku analiz dokonywanych w ramach socjologii historycznej zdiagnozowane prawidłowości odczytywane są z wielkiego oddalenia czasowego, co nie pomaga w selekcjonowaniu zdarzeń należących do „właściwej” ścieżki i tych, które są wobec niej „kontekstowe”.

James Mahoney we wspomnianym artykule zestawia kilka wyjaśnień o naturze socjohistorycznej i dokonuje ich krytycznego przeglądu pod kątem zawartych w nich logik przyczynowości. Proponuje on ich podział na (1) sekwencje samowzmacniające (*self-reinforcing sequences*) i (2) sekwencje reaktywne (*reactive sequences*). Natura tych pierwszych opiera się na kumulatywności: sekwencja ma charakter samowzmacniający wtedy, gdy opiera się na powielaniu w czasie zdarzeń, które się na nią składają. Skutkiem zaistnienia określonego zdarzenia A będzie ponowne zaistnienie zdarzenia A. Natura kumulatywności w tym przypadku sprawia, że sekwencja o naturze samowzmacniającej jest zdolna oprzeć się ingerencji kontekstu, który nigdy nie jest obojętny dla przebiegu sekwencji ze względu na to, że selekcja zdarzeń i sekwencji ma charakter jedynie abstrakcyjny; w rzeczywistości kontekst i interesujące badacza zdarzenia pozostają w ciągłych relacjach wzajemnych.

Ryc. 1. Sekwencja samowzmacniająca.

Źródło: Mahoney, 2000.

Jeśli wpływ kontekstu jest silny, to wówczas może dojść do sytuacji, w której zdarzenie z kontekstu zmieni przebieg sekwencji, dzięki czemu stanie się ono jej częścią. Można przyjąć, że w ten sposób powstają sekwencje natury reaktywnej.

Ryc. 2. Sekwencja reaktywna.

Źródło: Mahoney, 2000.

Mahoney kładzie szczególny nacisk na zależności o charakterze samowzmacniającym, które występują w piśarstwie socjologicznym. Ponadto autor zestawia prace z tego zakresu pod względem paradygmatycznym. W nawiązaniu do Randalla Collinsa wyróżnia: (a) wyjaśnienia utylitarystyczne, (b) wyjaśnienia funkcjonalistyczne, (c) wyjaśnienia oparte na teorii władzy i (d) wyjaśnienia oparte na teorii prawomocności (Mahoney, 2000, 517; Collins, 1994).

(a) Wyjaśnienia utylitarne są najbardziej popularne w pracach z historii gospodarczej, dlatego, że neoklasyczna ekonomia opiera się w całości na wyjaśnieniach bezpośrednio opartych na brytyjskiej filozofii utylitarnej XVII i XVIII wieku. Wyjaśnienia te opierają się na założeniu, że instytucja trwa w czasie na skutek reprodukcji, która jest wynikiem racjonalnego bilansu zysków i strat, dokonywanego przez działających aktorów. Istnienie instytucji jest wynikiem racjonalnych decyzji aktorów, którzy uznają, że instytucja ta jest im przydatna. (b) Wyjaśnienia funkcjonalistyczne opierają się na założeniu, że instytucja, która pojawia się w systemie, staje się dla niego funkcjonalna, na skutek czego staje się jego częścią. (c) Wyjaśnienia oparte na władzy opierają się na założeniu, że instytucje są reprodukowane, ponieważ ich trwaniem zainteresowane są grupy elitarne, które podejmują decyzje skutkujące podtrzymaniem egzystencji instytucji. (d) Wreszcie wyjaśnienia oparte na prawomocności zakładają, iż instytucje są reprodukowane, ponieważ aktorzy, żywią przekonanie, iż istnienie takiej instytucji jest uzasadnione bądź właściwe ze względów moralnych.

Każdy rodzaj wyjaśnienia, zdaniem Mahoneya, po pierwsze opiera się na charakterystycznym dla każdej teorii rozumieniu „potencjalnej charakterystyki instytucji”, czyli tego, na ile przyjęte rozwiązanie instytucjonalne jest potencjalnie bądź rzeczywiście bardziej wydajne od poprzednich oraz alternatywnych. Po drugie kluczowy jest zawarty w tych teoriach sposób widzenia „mechanizmów zmiany”, czyli tego, w jaki sposób dane wyjaśnienie określa warunki niezbędne dla zaistnienia przejścia od jednego rozwiązania instytucjonalnego do drugiego. W przypadku każdego z przedstawionych wyjaśnień Mahoney stwierdził, iż przyjęte rozwiązanie instytucjonalne wcale nie musi być bardziej wydajne od poprzedniego, nawet w przypadku wyjaśnień o naturze utylitarystycznej. Natomiast dla każdego z wymienionych typów wyjaśnień nieco inne są przyczyny zmiany. Dla wyjaśnień utylitarystycznych zmiana następuje pod wpływem presji konkurencji lub procesów uczenia się. Wyjaśnienia funkcjonalistyczne zakładają, że źródłem zmian są wstrząsy zewnętrzne w stosunku do układu; wyjaśnienia oparte na władzy zaś, że powodem zaistnienia zmiany jest osłabienie pozycji grup elitarnych i wzmocnienie siły grup podporządkowanych; w przypadku wyjaśnień opartych na prawomocności źródeł zmian upatruje się w przemianach wierzeń i systemów wartości (w wymiarze zbiorowym lub indywidualnym). Każdy

z rozważanych rodzajów wyjaśnień przedstawia więc sposób rozumienia przemian.

Mahoney zauważa, że wyjaśnienia o charakterze zależności ścieżkowej inspirują się teoriami ekonomicznymi. Wyraźnie dostrzegalny jest w nich silny wpływ historyków gospodarczych, na których z kolei – na pewno w nurcie anglosaskim – nieobojętną pozostaje ekonomiczna teoria neoklasyczna, a wraz z nią założenie o szczególnej roli rozwiązań niewydajnych (Mahoney, 2000, s. 514 – 515). Inspiracją o neoklasycznej genezie jest również założenie, że początkowe warunki zaistnienia każdej wyselekcjonowanej sekwencji muszą być kontyngentne, to znaczy że nie mogą być przewidywalne w oparciu o zasoby wiedzy, którymi dysponują aktorzy mający wpływ na zmianę. Innymi słowy zaistnienie zmiany, która generuje analizowaną sekwencję musi być przypadkowe (Mahoney, 2000, s. 514 – 515).

II Teoria Wallersteina jako wyjaśnienie funkcjonalne

Działalność Immanuela Wallersteina wpisuje się w szerszy kontekst zainteresowań historyków i socjologów historycznych problematyką rozwoju oraz zacofania w różnych częściach świata. Szczególnie wiele z nich powstało w okresie powojennym. Jeśli chodzi o analizy sytuacji Europy, szczególnie interesujące są opracowania Fernanda Braudela, Perry Anderson, Iván Berend i György Ránki, Jenő Szűcs, oraz polscy badacze: Marian Małowist, Witold Kula, oraz Jerzy Topolski (Sosnowska, 2004).

Założenie, że nowoczesny system-świat powstaje w oparciu o podział na rdzeń, peryferie i półperyferie ma charakter funkcjonalistyczny; wszystkie te części pozostają ze sobą w określonych relacjach i są od siebie wzajemnie uzależnione. Mahoney dzieli funkcjonalne wyjaśnienia opierające się na *path dependence* na „słabe” i „mocne”. (a) Wyjaśnienia słabe zadowolają się bardzo prostym wyjaśnieniem reprodukcji instytucji: instytucja trwa, ponieważ od jakiegoś już czasu obecna jest w systemie. Skoro jest, to znaczy, że pod jakimś względem jej obecność jest funkcjonalna. (b) Natomiast wyjaśnienia mocne kładą nacisk na konsekwencje obecności instytucji w systemie. Przyczyną reprodukcji instytucji są funkcjonalne skutki jej obecności w systemie; jej wpływ na integrację, adaptację i przetrwanie w szerszym kontekście systemowym (Mahoney, 2000; Merton, 1982). Do tych silnych wyjaśnień należy również teoria systemu-świata Immanuela Wallersteina. Niemniej Mahoney w swym artykule przyjmuje ambiwalentny stosunek do argumentacji Wallersteina. Z jednej strony *The Modern World-System* ukazany jest jako wyjaśnienie opierające się na zależności ścieżkowej, ale z drugiej strony wobec niego wysunąć zastrzeżenie, że całość Wallersteinowskiej argumentacji mimo wszystko nie ma charakteru kontyngentnego, a więc z formalnego względu nie da się jej traktować jako wyjaśnienie opierające się na założeniach zależności ścieżkowej. Mimo tego

w innych aspektach pracy Wallersteina wyraźnie widoczna jest logika *path dependence*. Należy do tego dodać niezwykle systematyczny wykład na temat powstania i rozwoju systemu-świata jako układu funkcjonalnego. To sprawia, że mimo teoretycznych różnic, które nie pozwalają na jednoznaczne przypisanie wyjaśnień proponowanych przez tego teoretyka do wyjaśnień ścieżkowo zależnych, warto pochylić się nad nimi i potraktować jako właśnie takie (Mahoney, 2000, s. 519 – 520). Istotny moment, który powinien skłonić do ujrzenia w dziele Wallersteina elementów kontyngencji, zauważalny jest w początkach systemu-świata: między XIV a XVI wiekiem nie rozstrzygnęło się jeszcze, czy to właśnie Europa dokona cywilizacyjnego skoku i rozpocznie zdobywanie świata. W XIV wieku – uważa Wallerstein – zupełnie realną alternatywę stanowiły Chiny. Samowzmacniająca natura ścieżki rozwojowej kapitalistycznej gospodarki-świata sprawia, że system-świat staje się odporny na wstrząsy zewnętrzne, które są źródłem zmiany instytucjonalnej. Z jednej strony ów problem sprawia, że cała teoria narażona jest na krytykę wymierzoną w teleologizm, a z drugiej zaś doskonale ukazuje zależność ścieżkową o samowzmacniającym charakterze. W niniejszym przyczynku właśnie ten aspekt stanowi wystarczającą konkluzję na temat dorobku Wallersteina.

Cenną pomoc dla poniższych interpretacji argumentacji Wallersteina oferuje Mahoney graficznie przedstawiając warunki industrializacji Anglii wyłożone przez Jacka A. Goldstone'a (Goldstone, 1998).

Rycina 3. Zaistnienie rewolucji przemysłowej w Anglii według Jacka A. Goldstone'a.

Źródło: Mahoney, 2000, 534.

W tej interpretacji występują trzy ścieżki „pierwotne”, które wpływają na zaistnienie zasadniczej, czwartej ścieżki, leżącej w głównym polu zainteresowania badacza. dwie spośród owych „pierwotnych” ścieżek mają charakter reaktywny; ich wzajemne oddziaływanie: „krytyczne połączenie” (*critical juncture*) generuje – zgodnie z założeniami reaktywnego charakteru sekwencji – wydarzenie M, które stanowi początek zasadniczej sekwencji industrializacyjnej. Trzecia spośród „pierwotnych” ścieżek, oznaczona jako kulturowa, ma charakter samowzmacniający. Wydarzenie J generuje następne wydarzenie J. Ów charakter sprawia, że wydarzenia J, które powielają się w czasie, nie oddziałują bezpośrednio na analizowane sekwencje. Natomiast wielce znaczący jest pośredni wpływ wydarzeń J na wydarzenia sekwencji uprzemysłowienia. Goldstone nie przypadkowo nazwał samowzmacniającą ścieżkę kulturową (J→J→J→J). Można powiedzieć, iż samowzmacniająca sekwencja kulturowa jest częścią szerszej ścieżki kulturowo-politycznej, czy po prostu politycznej, która początkowo miała charakter reaktywny: Zjawisko J to „liberalna kultura, pozwalająca na eksperymenty technologiczne”. Zaistniało ono dopiero w chwili, gdy miejsce miały uwarunkowania H (ograniczona władza królewska) i I (ograniczony wpływ Kościoła

i wiążący się z tym klimat tolerancji). Nie wiemy dokładnie, jakie jeszcze były dodatkowe uwarunkowania, które wpłynęły na przebieg sekwencji kulturowej przekształcając ją w samowzmacniającą (Nie chodzi tu o wiedzę historyczną w ogóle, lecz o selekcję faktów, z których najpierw Goldstone, a następnie Mahoney budują wyjaśnienie procesu industrializacji. Tak rozumiana wiedza jest elementem interpretacji faktów na potrzeby wyjaśnienia badanego zjawiska.) Istotnym jest jednak kulturowy charakter tej sekwencji. Składające się na nią zdarzenia dotyczą tego, w jaki sposób przekazywane są normy społeczne i tego, jakie zachowania są dopuszczalne w polityce, religii, czy technologii. Silnie wiążą się także ze sferą władzy. Samowzmacniające się reprodukcje tej ścieżki świadczą o tym, że rozwiązania instytucjonalne są akceptowane przez aktorów, oraz że przynoszą korzyści, tzn. że przyczyniają się do utrzymania równowagi w układzie. Sprawia, że w sposób pośredni wpływają one na rozwój innych ścieżek, a to przyczynia się do ich kontynuacji; niejako popycha ich rozwój w określonym kierunku, którego zwrot wyznacza spectrum możliwości określonych przez ścieżkę samowzmacniającą. Z tego względu ścieżka kulturowa jest decydująca. Ponieważ „kultura” rozumiana jest tu bardzo szeroko, można by powiedzieć, że jest ona ścieżką prawomocności kulturowej niż ścieżką kulturową jako taką. „Klimat tolerancji” przecież nie w pełni dotyczył sfery religii (a zwłaszcza tolerancji katolików), ani sfery stosunków etnicznych (a zwłaszcza tolerancji Irlandczyków). Po drugie ów klimat tolerancji był silnie uwarunkowany czynnikami politycznymi, takimi jak pozycja króla i pozycja Kościoła w całościowym układzie politycznym.

Z powyższego wynika, że samowzmacniająca sekwencja kulturowa (o podłożu politycznym) wpływa na reaktywne sekwencje zdarzeń, zachodzące w tym samym układzie, w pewien sposób wyznaczając kierunek, w którym sekwencja może podążać poprzez stworzenie warunków, w których zaistnieją określone zdarzenia, należące do tej sekwencji. W ten sposób sekwencje samowzmacniające (zwłaszcza o charakterze kulturowo-politycznym), okazują się decydujące w układach powiązanych ze sobą ścieżek. Ich szczególna rola widoczna jest także w wyjaśnieniach trajektorii różnych krajów w powstającym nowoczesnym systemie-świecie Immanuela Wallersteina.

Tak zarysowany schemat interpretacji i jej graficzne przedstawienie posłuży następnie do przedstawienia interpretacji trzech trajektorii ujęciu Wallersteina: (a) Polski od pozycji równorzędnej we wczesnym etapie formowania się systemu-świata ku peryferii systemu światowego, (b) Wenecji z centrum średniowiecznego europejskiego systemu-świata ku półperyferii nowożytnego systemu-świata oraz (c) Anglii z pozycji równej tej, którą jeszcze w XIII wieku miała Polska do rdzenia nowożytnego systemu-świata.

III Charakterystyka systemu-świata. Implikacje dla rozważań teoretycznych

Obszerny wykład poruszający tę problematykę zawarty jest pierwszym tomie *magnum opus* Wallersteina (Wallerstein, 1974; Wallerstein, 2007). Ponieważ poruszane tu zagadnienia stanowią rdzeń rozważań Wallersteina, dla prostoty wywodu oparte będą na artykule *Three Paths of National Development in Sixteenth-Century Europe* (Wallerstein, 1979), który w skrótovej formie skupia się na trajektoriach trzech partykularnych systemów polityczno-gospodarczych, wyznaczających trzy wzorcowe modele rozwoju wszystkich uczestników gry w wyłaniającym się systemie-świecie. Pozycja w układzie zależności gospodarczych każdego z krajów europejskich, które w początkowym okresie istnienia systemu-świata znajdowały się w jego granicach, mieści się gdzieś pomiędzy tymi trzema modelowymi typami, z wyjątkiem Wielkiego Księstwa Moskiewskiego/Rosji, która do kapitalistycznego systemu-świata dołączy dopiero w XVII wieku (Wallerstein, 1979, 38). W ten sposób poniżej przedstawione trzy trajektorie mogą stanowić nie tylko odwzorowanie trajektorii trzech gospodarek-państw; mogą być traktowane jako abstrakcyjne typy idealne, względem których badacz może rozwijać argumentację dotyczącą rozwoju wybranych krajów (ale też regionów i miast) jako studiów przypadku.

Wyjątkowość teorii Wallersteina wśród innych, starających się wyjaśnić fenomen dynamicznego rozwoju nowożytnej kapitalistycznej gospodarki, polega na tym, że twórczo łączy ona materializm historyczny Marksa z opartą na założeniu, że proces historyczny przebiega w wielu trwaniach (a przede wszystkim na zorientowaną na długie trwanie) interpretacją Fernanda Braudela i szkoły „Annales” (Braudel, 1999). Teoria Wallersteina nie jest tylko recepcją Braudela; Autor *The Modern World-System* na jej podstawie zbudował własne podejście.

Z tej perspektywy Wallersteinowskie ujęcie historii ostatnich sześciuset lat można rozpatrywać w kategoriach politologicznych (jako interpretację wydarzeń politycznych), jako ujęcie z zakresu teorii rozwoju społecznego: sam system-świat to koncept ułatwiający rozumienie przemian, jakie w wymiarze globalnym wytworzył kapitalizm i w jaki sposób doprowadził do zjawisk, w których inni autorzy dopatrują się źródeł współczesnej globalizacji (Sloterdijk, 2011). Wallerstein wskazał także na mechanizmy, które w tych procesach dają się odczytać. Wreszcie jego teoria jest ujęciem z zakresu socjologii wiedzy. Uzasadnionym jest chyba stwierdzenie, że ma ona cechy paradygmatu: teoria rozwoju gospodarki kapitalistycznej, zawarta w *The Modern World-System* narzuca również sposób widzenia całego kontekstu, daleko wykraczającego poza pewne ujęcie dziejów. Narzuca przecież pewną postawę etyczną w stosunku do zachodzących przemian, i w tym właśnie kontekście da się ją odczytać jako część Marksowskiej schedy (Wallerstein, 2004).

W poniżej omówionym fragmencie dorobku Wallersteina na szczególną uwagę zasługuje przypadek Polski, bowiem do dziś nie zawsze ujmowany jest jako element całościowego układu. Upadek gospodarczy i polityczny Polski często traktowany jest jako odrębny od rozwoju, który począwszy od XVI wieku zaczął się w Europie Zachodniej. Tymczasem Wallerstein pokazuje, że ewolucja sytuacji Polski na przestrzeni od XIV do XVIII wieku stanowi integralny element przemian gospodarczych i politycznych całego świata. W tym miejscu nadaje on jeszcze większe znaczenie koncepcji, zarysowanej przez polskich badaczy historii gospodarczej (Topolski, 2003 [1965]; Małowist, 2006 [1973]).

(a) Polska: model peryferyzacji w nowoczesnym systemie-świecie

Ryc. 4. Polska.

Źródło: opracowanie własne.

Przypadek Polski jest silnie związany z angielskim. Na przełomie XIV i XV wieku pojawia się szansa na zbyt pszenicy w Niderlandach. W XV wieku, na skutek wzrostu liczby ludności na Zachodzie, ta tendencja się umacnia i polskie zboże znajduje trwałe zbyty w Anglii i północnej Francji (za pośrednictwem Niderlandów, których porty były głównym punktem odbioru ekspediowanego z Gdańska zboża). Właściciele ziemscy w Polsce zarobione pieniądze inwestowali w zwiększenie produkcji po to, by zaspokoić popyt. Ziemia nie była droga, natomiast problemem był brak siły roboczej. Aby ją zapewnić, zwiększać zaczęły się obciążenia związane z pracą chłopów na rzecz pana. W ten sposób pokusa zysku przyczyniła się do wyzysku. Ponieważ chłopowie uciekali przed wyzyskiem, udając się bądź to do miast, bądź też na Ukrainę, szlachta przeforsowała rozwiązanie polegające na prawnym przywiązaniu chłopów do ziemi (zjawisko nazywane czasem „drugim feudalizmem” lub „refeudalizacją”). Początkowo lokalnymi odbiorcami zboża było miejscowe mieszczaństwo, które zajmowało się zbytem towaru u gdańskich kupców. Z czasem jednak, ponieważ mieszczaństwo musieli płacić podatki, a szlachta była z nich zwolniona, ziemianie zaczęli organizować zbyty zboża na własną rękę, rezygnując z usług miejscowych kupców. Ich miejsce zajęli szlacheccy agenci handlowi, najczęściej Żydzi, Ormianie i Niemcy. Jako osoby obcego pochodzenia, nie kojarzyli się jako konkurenci polityczni w walkach o wpływy i władzę. By nadal móc zwiększać produkcję (poprzez rozszerzanie areалу, który był stopniowo skupowany od chłopów), potrzeba było pieniędzy. Pieniądże szlacheccy pozyskiwali zaciągając kredyty u gdańskich kupców na poczet dostaw w kolejnym roku. Kupcy również potrzebowali środków na ten cel, więc zapożyczali się na poczet przyszłorocznych dostaw u swoich odbiorców – kupców i bankierów niderlandzkich. Ci ostatni dzięki temu układowi mogli sobie zapewnić, po pierwsze, odpowiednio wysokie ceny swoich kredytów, i po drugie, przywiązanie wierzyciela, co oznaczało wykluczenie konkurencji. Gospodarowanie tego typu przybrało rozwiniętą formę jeszcze w XVI wieku; charakterystyczną cechą tego układu było

to, że producenci rolni – szlachta, byli w ten sposób bezpośrednio powiązani z centrum ówczesnego międzynarodowego kapitalizmu. Na skutek kształtu tego układu siły, które w Polsce hipotetycznie mogłyby stać się nośnikiem nacjonalizmu i wzorem innych państw ówczesnej Europy przyczynić się do budowy nowoczesnej, opartej na narodzie państwowości, znajdowały się w stanie rozkładu. W XVIII wieku Polska była peryferią europejskiej gospodarki-świata.

W argumentacji Wallersteina na temat trajektorii Polski wyodrębnić można trzy ścieżki: Pierwsza z nich, dotycząca bezpośredniej produkcji i (A→ oraz B→C→D→E→F) rozpoczyna się od przypadkowego wydarzenia A: pojawienia się rynku zbytu na zboże na zachodzie Europy pod koniec XIV wieku i wzmocnienia tej tendencji dzięki wzrostowi liczby ludności na Zachodzie (B). Zdarzenia, które znajdują odwzorowanie w tej sekwencji dotyczą rozwoju stosunków produkcji na wsi, warunkowanych wystąpieniem popytu na zboże. Charakterystyczne jest tu to, iż początkowe wydarzenia tej sekwencji (A i B) nie są warunkowane zdarzeniami samowzmacniającej ścieżki rozwoju politycznego (O→O→O...). Druga ścieżka, która widoczna jest na rycinie, dotyczy relacji gospodarczo-politycznych (G→H→I→J→K→L→M→N). Zdarzenia, które się w niej mieszczą, nie mają już charakteru przypadkowego; wynikają z racjonalnych decyzji producentów – ziemian, którzy dodatkowo zyskują coraz większą siłę w układzie politycznym. Dlatego podejmowane przez nich decyzje mieszczące się w sekwencji reaktywnej wzmacniane są przez sekwencję samowzmacniającą O→O→O... (trzecią ścieżkę) Tę ostatnią można określić jako efekt kumulacji, który zaistniał w sferze politycznej: szlachta stając się głównym aktorem życia gospodarczego kraju a zarazem głównym aktorem politycznym, dzięki czemu zapewniła sobie niepodważalną prawomocność zarówno w zakresie wdrażania poszczególnych rozwiązań polityczno-gospodarczych, jak również reprodukcji całego układu, co także wpłynęło na wzmocnienie ścieżki stosunków produkcji, która rozpoczęła się w sposób zupełnie przypadkowy (tu spełniony jest warunek kontyngencji).

(b) Wenecja: casus semiperyferyzacji

Ryc. 5. Wenecja.

Źródło: opracowanie własne.

Przypadek Wenecji jest najbardziej złożonym spośród tu omawianych. Komplikacja polega na tym, że tutaj nie możemy mówić o jednym wydarzeniu rozpoczynającym całą sekwencję; takich kontyngentnych zdarzeń jest więcej. Należą do nich: klęska nieurodzaju, której towarzyszyły dziesiątkujące ludność epidemie (C), to, że zastępczo niedobory żywności wywołane nieurodzajem mogły być pokryte importem z Europy Wschodniej; tyle że wschodnioeuropejskie zboże było coraz łatwiej zbywane na w północno-zachodniej części kontynentu i na półwyspie iberyjskim. Z tego też powodu do odbiorców we Włoszech docierały tylko nieznaczne jego ilości (D). Innym czynnikiem, który wpłynął na pogorszenie się kondycji weneckiej gospodarki, a w dalszej kolejności przyczynił się do

petryfikacji jej średniowiecznych struktur, które nie rokowały rozwoju, były sukcesywne najazdy tureckie (E). Jeszcze innym wydarzeniem o kontyngentnej naturze dla systemu weneckiego była budowa lekkiej floty (*fluyt*) przez Niderlandczyków, dzięki której szybkości i wydajności ci ostatni wygrywali konkurencję z Włochami, dotąd bezkonkurencyjnymi na europejskich morzach (F). Wydarzenie to w kontekście weneckim było kontyngentne, lecz w kontekście północnoeuropejskim mieściło się w obrębie istniejących już sekwencji rozwojowych (tanie surowce z Europy Wschodniej, otwartość na innowacje, wsparcie ze strony politycznej: przypadek Anglii ilustrujący tę ścieżkę omówiony jest poniżej).

Jeszcze inną cechą, która wyróżnia Wenecję spośród obu pozostałych przypadków, jest to, że występują tu dwie ścieżki samowzmacniające. Trzeba jednak zauważyć, iż tylko jedna z nich (B→B→B→B) ma charakter w pełni samowzmacniający, a druga, (H→H→H), warunkowana jest przez tę pierwszą. Sekwencja H→H→H dotyczy rodzaju tkanin, które stały się marką przemysłu weneckiego. Produkcja wysokojakościowych tekstyliów była na tyle niezaawansowana technologicznie, że nie była zagrożona procesem dezindustrializacji (I), a towar, jako że był luksusowy, i tak cieszył się popytem wśród swoich tradycyjnych odbiorców. Można powiedzieć, że ten sektor gospodarki tekstylnej przypadkowo przetrwał przemiany gospodarcze XVI wieku, a dodatkowo stanowił pokaźne źródło dochodu podmiotu prawomocnej władzy w państwie – mieszczan. Właśnie to spowodowało, iż sektor ten utrzymał się, mimo rozpowszechnienia się tekstyliów produkowanych masowo na północy Europy, które znacznie pogorszyły pozycję Wenecji na międzynarodowym rynku dziewiarskim doby odrodzenia.

(c) Anglia: Rozwój od peryferii do rdzenia systemu-świata.

Ryc. 6. Anglia.

Źródło: opracowanie własne.

Przypadek ewolucji roli Anglii jest o tyle interesujący, że stanowi w pewnym zakresie alternatywne wyjaśnienie dla tego, które zaproponował Jack A. Goldstone. Mimo tego, iż model Goldstone'a dotyczy rewolucji przemysłowej przełomu XVII i XVIII wieku, a interpretacja Wallersteina dotyczy objęcia prymatu w gospodarce-świecie XVI stulecia, to część wyjaśnienia jednego i drugiego zjawiska pokrywają się. Tam, gdzie dla Goldstone'a ważny był klimat tolerancji, tam dla Wallersteina jest po prostu silna władza polityczna. W dodatku w tym miejscu należy się wyjaśnienie: Goldstone mówi o ograniczonej władzy królewskiej, która – obok słabej rzekomo pozycji Kościoła – składała się na klimat tolerancji, umożliwiającą swobodną działalność gospodarczą i wdrażanie wynalazków. To, co Goldstone składa na barki słabej władzy królewskiej, która „pozwalala” na swobodną działalność, to Wallerstein interpretuje jako sprawną i zaplanowaną politykę tejże władzy, która polegała na wspieraniu własnych kupców w ich zabiegach

polegających na budowaniu aliansów z gildiami antwerpeńskimi. W ujęciu Wallersteina silne państwo stanowi sekwencję samowzmacniającą: silne państwo staje się jeszcze silniejsze w wyniku własnej siły; dlatego, że działa na rzecz jej utrzymania i powiększenia. W Wallersteinowskim ujęciu pozostałe dwie ścieżki są reaktywne: ścieżka dotycząca przemian społeczno-gospodarczych na wsi, sięgająca XIV wieku ($A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D$), oraz ścieżka handlowych stosunków międzynarodowych ($F \rightarrow G \rightarrow H$), przy czym zdarzenie H stanowi całkowity wynik wszystkich trzech ścieżek, jednak ponieważ ów wynik dotyczy w pierwszym rzędzie sfery kontaktów handlowych i politycznych, można ją interpretować jako element tejże sekwencji reaktywnej.

IV Wnioski

Zasadnym wydaje się pytanie o różnice między poszczególnymi modelami rozwoju, przedstawionymi w części III. Argumentacja dotycząca rozwoju Anglii (ryc. 6) sprowadza się do zaledwie siedmiu wydarzeń (nie licząc ścieżki samowzmacniającej $E \rightarrow E \rightarrow E \rightarrow E \rightarrow E$ „silne państwo”). Pozostałe dwa przypadki, Polski i Wenecji, są bardziej złożone.

W przypadku Polski (ryc. 4) mamy do czynienia z dwoma wydarzeniami kontyngentnymi: A (powstanie rynku na drewno i pszenicę na Zachodzie) oraz B (wzrost popytu na te towary, związany z przyrostem liczby ludności). Mamy tu do czynienia z dwiema ścieżkami reaktywnymi, opisującymi stosunki gospodarcze. Żadna z nich nie opisuje zdarzeń o charakterze czysto gospodarczym. Jedna z nich ($C \rightarrow D \rightarrow E \rightarrow F$), dotyczy społecznych problemów związanych z produkcją (wzrost wyzysku, ucieczki chłopów na Ukrainę, przywiązanie chłopów do ziemi), druga natomiast ($G \rightarrow H \rightarrow I \rightarrow J \rightarrow K \rightarrow L \rightarrow M \rightarrow N$) ukazuje bezpośrednią zależność wydarzeń związanych z rozwojem ekonomicznym od decyzji politycznych; każde wydarzenie tej sekwencji jest warunkowane przez jakieś wydarzenie, ulokowane na samowzmacniającej ścieżce politycznej ($O \rightarrow O \rightarrow O \dots$). Szczególnie wyraźnie widać to na przykładzie wydarzenia H (rezygnacja z usług pośredników handlowych), które pogłębiło ekonomiczną dominację szlachty jako warstwy społecznej, jednocześnie dominującej politycznie.

W przypadku Wenecji (ryc. 5) mamy do czynienia z dwiema ścieżkami samowzmacniającymi: polityczną ($B \rightarrow B \rightarrow B \rightarrow B$) i gospodarczą ($H \rightarrow H \rightarrow H$). Poza nimi argumentację tworzy dziewięć wydarzeń. Niektóre z nich mają charakter ewidentnie kontyngentny, jak np. wpływ czynników przyrodniczych, takich jak zmiana klimatu (C), czy najazdy tureckie (E). Są one kontyngentne, ponieważ pochodzą z zewnątrz układu i stanowią zakłócenie w wypracowanym sposobie działania: samoczynnego odtwarzania się struktury władzy i ściśle związanych z nią struktur gospodarczych, i stanowi wyzwanie dla aktualnych decyzji politycznych (ścieżka $B \rightarrow B \rightarrow B \rightarrow B$) i gospodarczych (ścieżka $H \rightarrow H \rightarrow H$), tym bardziej, że każde

wydarzenie samowzmacniającej się ścieżki rozwoju gospodarczego jest dodatkowo wzmacniane wydarzeniem samowzmacniającej się ścieżki politycznej.

Omówienia procesów upadku (Polska i Wenecja) są znacznie bardziej złożone, niż przypadek wzrostu znaczenia ekonomicznego Anglii. Co więcej, analizowane sekwencje trzech przypadków ukazują istotną zależność: przypadek angielski: casus sukcesu ekonomicznego i politycznego europejskiej wczesnej nowoczesności, oraz przypadek Wenecji: casus „osunięcia się” do półperyferii w nowoczesnym systemie-świecie gospodarki, która wcześniej definiowała stosunki gospodarcze Europy – mają pewną wspólną cechę, która odróżnia oba te przypadki od trajektorii Polski. I w Anglii (rdzeń systemu-świata), i w Wenecji (półperyferie systemu-świata) mamy do czynienia z ukształtowanymi warstwami mieszczańskimi, które stają się niezależnym graczem, realizującym swoje interesy przede wszystkim w sferze gospodarki. Obecność mieszczaństwa była niejako gwarancją obecności w systemie-świecie. Tymczasem w przypadku Polski procesy gospodarcze wiążą się bezpośrednio z interesami ziemian, którym w dodatku w procesie rozwojowym udało się powstrzymać rozwój warstw społecznych, zainteresowanych w pierwszym rzędzie operowaniem w ramach gospodarki i chcących dopiero wtórnie z poziomu gospodarki oddziaływać na procesy polityczne (Anglia przed rewolucją) lub bezpośrednio na nią wpływać (Anglia po rewolucji), czy też w ogóle określać procesy polityczne jako warstwa najbardziej uprzywilejowana (Wenecja). Systemy polityczne Polski oraz Wenecji nie uchroniły się przed politycznym upadkiem u schyłku XVIII wieku. Jednak tylko Polska w ogóle wypadła z gry konkurencyjnej, zamieniając się w dostawczynię zboża oraz nisko przetworzonych surowców, takich jak drewno i smoła (jeśli chodzi o te towary, szybko została wyprzedzona przez Rosję, która na początku XVIII stulecia wkroczyła do ówczesnej gospodarki-świata zupełnie z zewnątrz, spoza systemu).

Powyżej przedstawione ścieżki rozwojowe trzech przypadków ukazują także, że nowoczesna gospodarka-świat (jako część systemu-świata) opiera się na warstwach społecznych, zainteresowanych działaniem w sferze gospodarki (i cieszących się pewnym stopniem autonomii względem decyzji politycznych, gdy te podejmowane bez uwzględnienia ich interesów), albo zdobywającymi sobie możliwości współdecydowania politycznego.

* * *

Teorię powstawania systemu-świata Wallersteina można potraktować jako materiał do analizy przy pomocy koncepcji zależności ścieżkowej. Bardzo przydatne w tym zadaniu jest zaproponowane przez Jamesa Mahoneya rozróżnienie ścieżek na reaktywne i samowzmacniające. Co prawda Mahoney omawia teorię Wallersteina wyłącznie w kontekście ścieżek samowzmacniających (samonapędzającego się systemu), to jednak analizy poszczególnych przypadków – elementów całościowego układu pokazują, że niektóre z obecnych tam ścieżek mają charakter reaktywny, a niektóre samowzmacniający. Co więcej, z Wallersteinowskiego opisu wyraźnie wyłania się charakterystyczna relacja

między oboma rodzajami sekwencji: ścieżki samowzmacniające nie tylko reprodukują same siebie, lecz także wpływają na przebieg sekwencji reaktywnych. Nie bez znaczenia również pozostaje fakt, że sekwencje samowzmacniające dotyczą sfery reprodukcji układów władzy. To właśnie dlatego, że władza jest regulatorem wszelkich procesów: politycznych i gospodarczych, energia sekwencji samowzmacniających ma również bezpośredni wpływ na zdarzenia oraz procesy, które w pobieżnym oglądzie z polityką czy gospodarką mają niewiele wspólnego. Dopiero przyjęta przez Wallersteina strukturalistyczna, Braudelowska wizja czasu (a zwłaszcza perspektywa długiego trwania), umożliwia dostrzeżenie tych relacji.

Być może rację ma Mahoney twierząc o wizji systemu Wallersteina, że jest teleologiczna, a więc iż nie spełnia założenia kontyngencji warunków początkowych sekwencji rozwojowych – założenia kluczowego w teoretycznej dyskusji na temat zależności ścieżkowej. Jednak na poziomie poszczególnych elementów tego systemu, takich jak gospodarki narodowe okazuje się, że sekwencje, do jakich można sprowadzić ich rozwój, wywoływane są przez przypadkowe wydarzenie, albo przez koincydencję zdarzeń należących do osobnych sekwencji rozwojowych, przy czym koincydencję tę da się zinterpretować jako przypadkową.

Najtrudniej jest odpowiedzieć na pytanie dotyczące perspektyw rozwojowych poszczególnych przypadków. Szczególnie interesującym jest przypadek polski, ponieważ przeszedł on najbardziej brzemiennie w skutki przemiany ze względu na upadek państwa, do jakiego doprowadził rozwój przedstawionych sekwencji. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku toczyła się dyskusja na temat transformacji czy też „tranzycji” krajów Europy Wschodniej i Środkowej do modelu „zachodniego”. Dyskusja ta nie była wolna od argumentów o silnym zabarwieniu neoliberalnym, które w warstwie praktycznej przyjmowały formę wdrażania konkretnych polityk na poziomie ogólnokrajowym. Do najjaskrawszych przypadków tego typu argumentów należała polska „terapia szokowa”. Proces ten był mocno krytykowany przez wielu badaczy (por. Anderson 2007; Sokol, 2001), w tym także przez samego Wallersteina w chwili, kiedy ten proces zachodził (Wallerstein, 1992). Autor *The Modern World-System* należy do tych, którzy zauważają, iż we współczesnych relacjach między rdzeniem kapitalistycznego systemu-świata a jego otoczeniem (w przypadku Europy Środkowej – półperyferiami) wciąż dochodzi do relacji opartych na nierówności, co w dalszej konsekwencji prowadzić może do reprodukcji całego układu, a więc w najlepszym razie pozostanie tego rejonu na półperyferiach świata, a w gorszym scenariuszu, osunięcie się do sfery peryferii. W tym kontekście dyskusyjna jest również polityka Unii Europejskiej, która nakierowana jest na wyrównywanie szans swoich członków. To, że w krajach zachodniej części Kontynentu zgrupowanych jest wielu ważnych na globalnym rynku graczy gospodarczych, wywierających presję na politykę unijną, sprawia, iż może dojść do instytucjonalizacji stanu faktycznego, który urzeczywistnił się już w latach

dziewięćdziesiątych i pierwszej połowie dwutysięcznych: funkcjonalnego podporządkowania Europy Środkowej w ramach całościowego układu Unii Europejskiej. Podobnie niepewna jest sytuacja krajów południowoeuropejskich, przede wszystkim Grecji i Hiszpanii po doświadczeniach kryzysu 2008 roku. Mimo iż rola Unii w szerszym, globalnym krajobrazie nie jest jeszcze do końca przesądzona, podobnie wewnętrzna konstrukcja, jaką przybierze w przyszłości, wiele wskazuje na to, że dalszy rozwój poszczególnych krajów będzie zgodny z logiką wewnętrznego podziału systemu świata.

Bibliografia:

- Anderson, Perry; 2007, Biurokratyczny kartel elit; przeł. Tomasz Bieroń, *Newsweek.pl*, 27 października, <http://www.newsweek.pl/biurokratyczny-kartel-elit,44439,1,1.html> (dostęp: 10 kwietnia 2016).
- Arthur, W. Brian; Ermol'ev, Yurii M.; Kaniovskii, Yurii M.; 1983, A Generalized Urn Problem and Its Applications, *Cybernetics*, Vol. 19, No. 1, ss. 61 – 71.
- Braudel, Fernand; 1999, Historia i nauki społeczne: długie trwanie, w: Fernand Braudel, *Historia i trwanie*, przeł. Bronisław Geremek, Warszawa: Czytelnik, ss. 46 – 89.
- Collins, Randall; 1994, *Four Sociological Traditions*, New York – Oford: Oxford University Press.
- David, Paul A.; 1985, Clio and the Economics of QWERTY, *American Economic Review* 75, No. 2 (May), ss. 332 – 337.
- Domański, Bolesław; 2003, Economic Trajectory, Path Dependency and Strategic Intervention in an Old Industrial Region: the case of Upper Silesia; w: Ryszard Domański (red.), *Recent Advances in Urban and Regional Studies*, Warsaw: Polish Academy of Sciences: Committee for Space Economy and Regional Planning, ss. 133 – 154.
- Göhler, Gerhard; Kühn, Rainer; 1999, Institutionenökonomie, Neo-Institutionalismus und die Theorie politischer Institutionen; w: Thomas Edeling, Werner Jann, Dieter Wagner (Hrsg.), *Institutionenökonomie und neuer Institutionalismus. Überlegungen zur Organisationstheorie*, Opladen: Leske+Budrich, s. 17 – 42.
- Goldstone, Jack A.; 1998, The Problem of Early-Modern World, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, Vol. 41, No. 3, ss. 249 – 284.
- Grabher, Gernot; Stark, David; 1997, Organizing Diversity: Evolutionary Theory, Network Analysis and Post-Socialism, *Regional Studies*, Vol. 31, No. 5, (July), ss. 533 – 544.
- Greener, Ian; 2005, The Potential of Path Dependence in Political Studies, *Politics*, Vol. 25 (1), ss. 62 – 72.
- Gwosdz, Krzysztof; 2004, Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej. Przypadek Górnego Śląska, Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mahoney, James; 2000, Path Dependence in Historical Sociology, *Theory and Society*, Vol. 29, No. 4, (August), ss. 507 – 548.
- Małowist, Marian; 2006, *Wschód a Zachód Europy w XIII – XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa: Wyd. Nauk. PWN.
- Putnam, Robert D.; Leonardi, Robert; Nanetti, Raffaella Y.; 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, przekład Jerzy Szacki, posłowie Andrzej Rychard, Kraków – Warszawa: Wyd. Znak i Fundacja im. Stefana Batorego.

- Sloterdijk, Peter; 2011, *Kryształowy pałac, O filozoficzną teorię globalizacji*, przeł. Borys Cymbrowski, Warszawa: Wyd. Krytyki Politycznej.
- Sokol, Martin; 2001, *Central and Eastern Europe a Decade after the Fall of State-Socialism: Regional Dimensions of Transition Processes*, *Regional Studies*, Vol. 35, No. 7, ss. 645 – 655.
- Sosnowska, Anna; 2004, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią (1947 – 1994)*; Warszawa: Wyd. TRIO.
- Stark, David; 1996, *Recombinant property in East European Capitalism*, *American Journal of Sociology*, Vol. 101, No. 4, (January), ss. 993 – 1027.
- Storper, Michael; 1997, *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*, New York – London: The Guilford Press.
- Topolski, Jerzy; 2003, *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV – XVII wieku*, Poznań: Wyd. Poznańskie.
- Urry, John; 2004, *Globalne układy złożone*, w: Małgorzata Jacyno, Aldona Jawłowska, Marian Kempny (red.), *Kultura w czasach globalizacji*, Warszawa: Wyd. IFiS PAN, s. 165 – 178.
- Walby, Sylvia; 2004, *Complexity Theory, Globalisation and Diversity*, paper presented to conference of the British Sociological Association, University of York, April 2004. Tekst dostępny w internecie pod adresem <http://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/walby-complexityglobalisationdiversity.pdf> (dostęp: 9 kwietnia 2016).
- Wallerstein, Immanuel M., 2004, *Koniec świata jaki znamy*, przeł. Michał Bilewicz, Adam W. Jelonek, Krzysztof Tyszka, Warszawa: Wyd. Nauk. SCHOLAR.
- Wallerstein, Immanuel M., *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel M.; 1974, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel M.; 1979, *Three Paths of National Development in Sixteenth-Century Europe*, w: *The Capitalist World-Economy*, Cambridge – Paris: Cambridge University Press + Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, ss. 37 – 48.
- Wallerstein, Immanuel M.; 2007, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, przeł. K. Gawlicz i M. Starnawski, Warszawa: Wyd. DIALOG.